
Informe sobre una estela funerària, probablement càtara, a Sant Mateu (bilingüe)

Autor: Css. Llegat Històric i Artístic
Aprovació: Ple, 15 d'abril 2025

Introducció

L'Ajuntament de Sant Mateu, mitjançant escrit de la seua alcaldessa, sol·licita al Consell Valencià de Cultura que avalue la importància històrica i patrimonial d'una *Estela Funerària* situada a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels de l'esmentada població.

El C.V.C. encomana a la Comissió de Llegat Històric i Artístic la formalització de la sol·licitud.

En diverses ocasions les autoritats municipals i l'Associació turística i cultural Camins del Maestrat havien manifestat el seu interès per tal que el C.V.C. es pronunciara sobre l'origen i circumstàncies de l'*Estela Funerària*, raó per la qual el dia 25 de març d'enguany els membres de la comissió, Pepa Frau i Jesús Huguet, es desplaçaren a Sant Mateu per estudiar l'esmentada làpida. En la visita estiguérem atesos per funcionaris municipals, entre ells cal destacar l'encarregat de patrimoni Joan Royo, així com membres de l'Associació d'Estudis Càtars, entre els quals el seu president professor Thomas J. Wrafter, Jep Cardona. Cal esmentar les facilitats i atenció que ens va brindar l'alcaldessa de la ciutat, Ana Besalduch.

Antecedents històrics

El catarisme fou un moviment religiós de gran acceptació en algunes regions del centre-sud de França. Una doctrina basada en la dualitat divina i la més estricta norma en el comportament, fins i tot predicant una austeritat i ascetisme rigorós, que va ser fortament acceptada per una part important del poble baix però també per l'aristocràcia feudal que ostentava la condició de senyors territorials. Però tant l'església catòlica com els dirigents dels estats del nord francès (que ja menaven propòsits unificadors de tota la Gàl·lia) propicià un enfrontament, en el seu

inici més teòric o teològic (predicació de S. Domingo de Guzman) però posteriorment violent i bel·licós (Creuada Albigense, on el bisbe Arnaud Amaury, front la disjuntiva de matar els habitants de Beziers que s'havien enfrontat a les tropes catòliques, dictà: *Mateu-los a tots que Déu en la seua infinita sabiduria sabrà distingir entre els seus i els altres*).

Molts dels nobles de tendències càtares eren súbdits, almenys ben conllogats, del rei Pere I d'Aragó, Pere el Catòlic, que va lluitar amb aquells en la Batalla de Muret, on va morir. El seu fill, Jaume I el Conqueridor, malgrat tenir present la derrota de son pare no va oblidar la relació entre aquest i els càtars derrotats; per això després de la desfeta de Montsegur, 16 de març de 1244, el territori de l'Antiga Corona d'Aragó va convertir-se en destinació principal i refugi dels càtars fracassats.

Les comarques sud-pirenaïques foren les primeres en rebre l'allau de refugiats però també, posteriorment, les noves terres conquistades pel rei Jaume serien destinatàries de molts fidels del *credo* càtar.

A l'actual territori valencià emigraren molts fidels càtars i també personatges rellevants com Guillem de Sant Meliό, que matrimoniaria amb la filla del batlle de València, Berenguer Dalmau, o Raimond Issaura.

El darrer càtar que gaudí de la condició de *perfecte* (*home bo*), una mena de dirigent religiós, va ser Guillem de Belibasta. Natural del Conflent va establir-se a Sant Mateu i coordinà diverses comunitats als pobles dels voltants de la capital del Maestrat, com ara Morella. Desplaçant-se per a predicar la comunió càtara, malgrat que professionalment constara com ramader d'ovelles o artesà del vímet.

D'entre els companys professionals i de religió, Belibasta, tenia amistat amb la família dels Mauri; una de les components més reeixida dels Mauri fou Guillemeta, personatge cabdal en les investigacions vaticanes sobre les reminiscències del catarisme a terres valencianes.

Guillemeta i els Mauri s'establiren a Sant Mateu, que com capital del Maestrat era una ciutat de trànsit important.

La importància de Sant Mateu, com centre territorial estratègic i capital del Maestrat, converteix la població a partir de 1315 en residència de la més rellevant comunitat càtara fora d'Occitània¹. Experts en artesania tèxtil², treball de vímet o ramaderia, els nouvinguts occitans van fer d'aquesta població en una de les més dinàmiques d'Europa en els treballs dels teixits confeccionats amb llana d'ovella merina.

Esteles funeràries o commemoratives

L'existència d'esteles recordatòries d'una persona o d'un esdeveniment és una constant des de les civilitzacions més antigues. Làpides i esteles romanes, per exemple, són habituals a les nostres terres.

Els càtars, probablement perquè els seus simbolismes eren semblants a la resta dels cristians i conseqüentment no es distingien excessivament, els seus soterraments, de la resta; són ben propensos a bastir recordatoris personals però també de fets històrics, p.ex., l'Estela de Montsegur.

En alguns fossars del nord valencià, també més al sud però no tan habituals, podem esbrinar-ne. Al cementeri de Xert i la Barcella n'han investigat i estudiat Koldo Coloma, Joan Antoni Micó i Maria Helena Roman. D'altres llocs com Herbesset i pobles de l'antic Maestrat en tenim referència.

¹ Historiadors diversos en parlen del gran índex de càtars, o filocàtars, residents. Alguns xifren el 40% de la població.

² L'exportació tèxtil a ports italians era una de les més insignes del comerç valencià a l'exterior. Fins i tot tradicions, encara vigents a Itàlia o ciutats valencianes -com ara, el ball dels palis o banderes-, semblen reminiscències de l'època.

Però és a Sant Mateu on la quantitat d'esteles funeràries medievals crida l'atenció. En la visita, objecte d'este informe, entre les de l'església arxiprestal, les de l'ermita de la Marededeu dels Àngels i altres en quantificarem al voltant de les trenta³. A més de la importància de la ciutat i relleu dels seus habitatges, càtars o no, cal tenir present l'abundància de pedreres al terme municipal o a temes municipals veïns (com ara Xert). Pròximes a la població, encara són apreciables la pedrera del Gros, la del Pedrapiquer i la de sant Cristòfol⁴.

Les esteles funeràries habitualment estan conformades per un signe religiós, creu, encara que en ocasions poden aparèixer inscripcions de la història personal o professional⁵.

L'estela de l'ermitori de la Marededeu dels Àngels de Sant Mateu

La sol·licitud d'informe presentada per l'ajuntament de Sant Mateu té com referència:.... *La Ermita de la Virgen de los Ángeles, construida entre los siglos XVI y XVIII, està reconocida como un bien de relevancia local. Dentro de este conjunto arquitectónico, la estela lapidaria contribuye a aumentar el valor patrimonial del lugar. El hecho de que la estela forme parte de la muralla decorativa de la ermita refuerza su importancia como un vestigio integrado en el paisaje histórico de Sant Mateu.*

³ Les autoritats i estudiosos, que ens acompanyaren en la visita, ens indicaren que quan s'enderrocà el cementeri vell, primeres dècades del segle XIX, alguns veïns i curiosos s'apropriaren d'algunes sense possibilitat de quantificar el nombre exacte de les desaparegudes.

⁴ Aaron Hortelano Boix. "El terme de Sant Mateu", 2018.

⁵ Probablement siguen les esteles de Tirvia (Lleida), el grup d'esteles càtars mes abundant, el que presenta major percentatge d'inscripcions sense creu.

Concretament l'ajuntament indica la necessitat que el Consell Valencià de Cultura informe sobre tres aspectes: a.-Determinar el seu origen o la possible vinculació amb el moviment religiós càtar; b.- Analitzar la seua morfologia comparant les característiques amb altres esteles càtares; i c.- Valorar la seua importància històrico-patrimonial.

En la visita, objecte de l'informe, els membres de C.V.C. comprovaren que a la muralla decorativa de la ermita no hi havia una (1) sola estela sinó tres (3). La central, de circumferència 47 cm. i grossor 16, i dos més d'aproximadament 35 i 37 cm. de circumferència i grossor 12 cm. Darrera la muralla encara contemplaren dos esteles més recolzades sobre la basa del mur del que antigament eren les quadres. Encara que pot ser que l'interés de la petició municipal tinguera per objecte l'estela major, la central, nosaltres creem que malgrat la central ostentés una creu occitana és una de les laterals, la situada a la dreta de la central (vista la muralla des de l'ermita) la que presenta un origen més clarament de procedència territorial càtar. La més gran, com algunes esteles de creu occitana contemplades en Sant Mateu, proclama la seua identitat però la menor, que remarquem, no solament presenta la creu occitana sinó que a més a més va puntejada, el que reforça la voluntat de l'autor de proclamar nítidament la seua provenença o creença.

Les esteles de l'ermita, així com les contemplades en altres llocs, estaven situades a l'antic cementeri, vora el Portal dels Boverots, cementeri que desaparegué, d'acord amb les ordres sanitàries dels primers anys del segle XIX. El Portal dels Boverots era l'eixida natural dels ramats dels veïns càtars (encara ara existeix un abeurador), el que refermar la proximitat de rodalia entre espai residencial i lloc d'inhumació.

D'acord amb l'estudi, visita, informació i documentació aportada el Consell Valencià de Cultura presenta les següents conclusions, respecte de l'encomanda de l'ajuntament de Sant Mateu.

Conclusions

1.- Respecte a l'origen càtar o la seua vinculació al moviment religiós càtar, cal respondre afirmativament dada la representació d'elements⁶ originals que distingeixen estes esteles d'altres que ostenten creu llatina o altres signes, tant a la pròpia Sant Mateu com a poblacions veïnes.

2.- Sobre la morfologia i comparació amb altres esteles, com hem manifestat, queda evident la relació amb manifestacions funeràries i commemoratives pròximes i llunyanes.

⁶ Cas de l'estela de l'ermita de sant Josep de Forcall, per exemple.

3.- La valoració de la importància històrico-patrimonial és força rellevant. Probablement estem davant el conjunt funerari medieval més representatiu dels moviments demogràfics del segle XIV valencià derivat de les conseqüències de la Batalla de Muret⁷, així com de l'expansió econòmica que possibilita unes relacions internacionals com no mai es tornaran a produir⁸.

4.- El Consell Valencià de Cultura estima que les restes funeràries de l'església arxiprestal, de l'ermita i totes les que puguen indexar-se en el municipi de Sant Mateu siguen inventariades, destacant sobre tot aquelles que com les assenyalades càtares de l'ermita de la Marededeu dels Àngels presenten una originalitat manifesta.

5- Igualment, el Consell Valencià de Cultura convida a les autoritats municipals de Sant Mateu, o les institucions locals interessades, que inicien el procediment per tal de declarar Be d'Interés Cultural (B.I.C.) el conjunt d'esteles funeràries de Sant Mateu i concretament les situades en l'ermitori de la Marededeu dels Àngels.

6.- Dada la qualitat patrimonial, històrica i referencial, tot i ser ja Be de Rellevància Local, considerem que l'ermita de la Marededeu dels Àngels presenta les condicions escaients per ser declara Be d'Interés Cultural (B.I.C.) i encoratgem les autoritats locals que inicien el seu procediment.

⁷ Amb la desfeta de Muret no solament s'ensorrà un credo religiós, també s'inicia la decadència d'una cultura, la trobadoresca, i el canvi geopolític de la Corona d'Aragó, de transpirenaica a mediterrània.

⁸ No podem obviar que des de Sant Mateu, mitjançant els ports de Vinaròs i Peníscola, i en menor escala Benicarló, es produí l'exportació tèxtil, també del vi Carlon, de les comarques del nord valencià més transcendent de la seua història. I que a Sant Mateu es cloqué el Cisma d'Occident.

Fotos posteriors.

1.- Estela major de l'ermita de la Marededeu dels Àngels

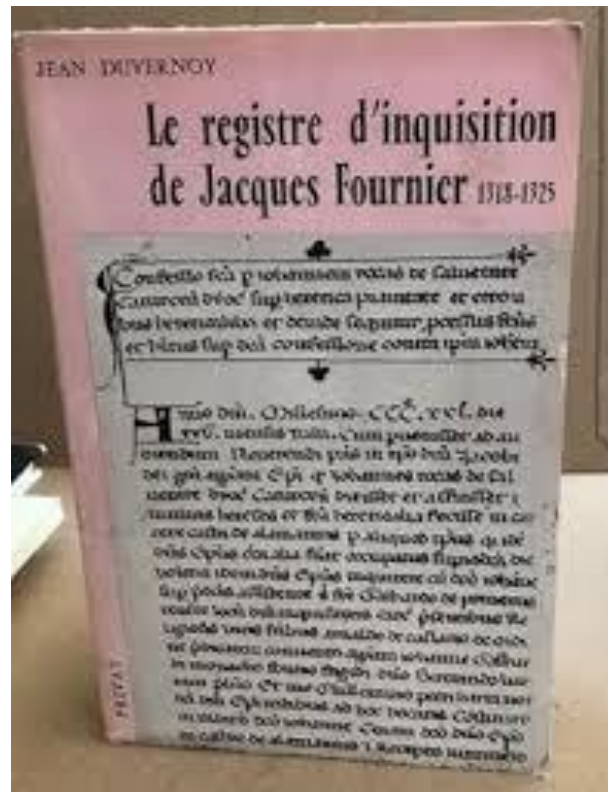
2.- Estela menor

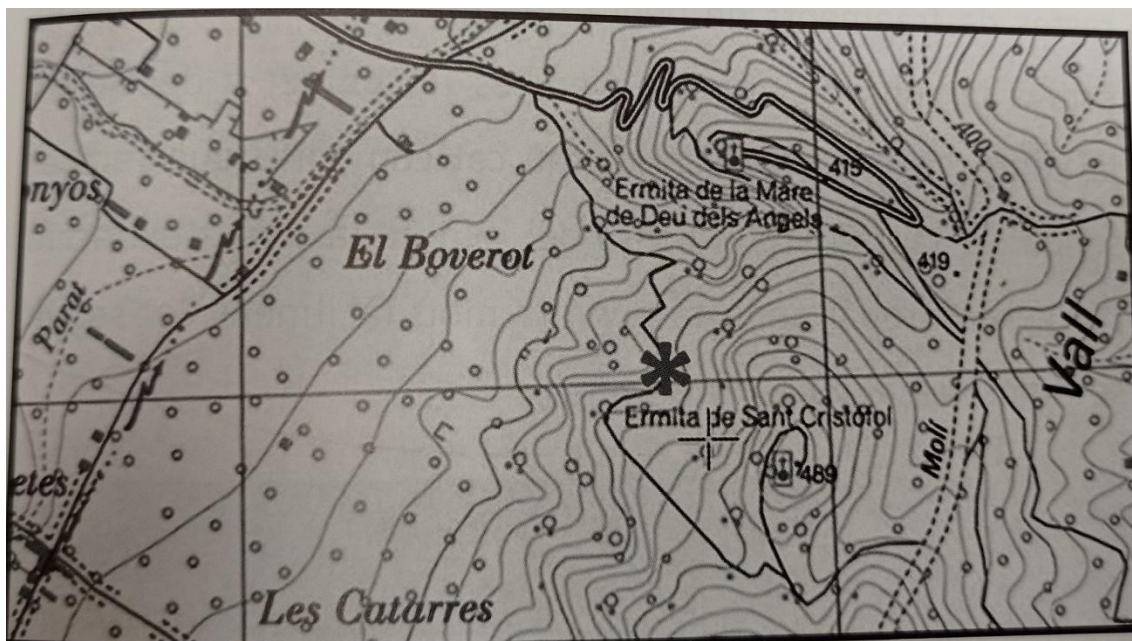
3.- Mur amb esteles

4.- Estela sense creu a Sant Mateu

5.- Extracte del judici vaticà a Guillemeta Mauri ("Le registre d'inquisition de Jacques Fournier 1318-1325", edició d'Edoard Privat, Toulouse 1965).

6. Situació de la pедera de Sant Cristòfol al terme municipal de Sant Mateu

Informe sobre una estela funeraria, probablemente cátara, en Sant Mateu

Introducción

El Ayuntamiento de Sant Mateu, mediante escrito de su alcaldesa, solicita al Consell Valencià de Cultura que evalúe la importancia histórica y patrimonial de una Estela Funeraria situada en la ermita de la Nostra Senyora dels Àngels de la mencionada población.

El CVC encomienda a la Comisión de Legado Histórico y Artístico la formalización de la solicitud.

En varias ocasiones las autoridades municipales y la asociación turística y cultural Camins del Maestrat habían manifestado su interés para que el CVC se pronunciara sobre el origen y circunstancias de la estela funeraria, razón por la que el día 25 de marzo de este año los miembros de la comisión Pepa Frau y Jesús Huguet se desplazaron a Sant Mateu para estudiarla. En la visita estuvieron acompañados por funcionarios municipales, entre ellos el encargado de patrimonio Joan Royo, así como miembros de l'Associació d'Estudis Càtars, entre ellos su presidente, profesor Thomas J. Wrafter, Jep Cardona. Hay que mencionar las facilidades y atención que les brindó la alcaldesa de la ciudad, Ana Besalduch.

Antecedentes históricos

El catarismo fue un movimiento religioso de gran aceptación en algunas regiones del centro-sur de Francia. Una doctrina basada en la dualidad divina y la más estricta norma en el comportamiento, incluso predicando una austeridad y ascetismo riguroso, que fue fuertemente aceptada por una parte importante del pueblo bajo pero también por la aristocracia feudal, los señores territoriales. Pero tanto la iglesia católica como los dirigentes de los estados del norte francés (que ya albergaban propósitos unificadores de toda la Galia) propiciaron un enfrentamiento, en su inicio más teórico o teológico (predicación de S. Domingo de Guzmán), pero posteriormente violento y belicoso (Cruzada Albigense, en la que el obispo Arnaud Amaury, frente a la disyuntiva de matar a los habitantes de Beziers, que se habían enfrentado a las tropas católicas, dictó: Matadlos a todos, que Dios en su infinita sabiduría sabrá distinguir entre los suyos y los otros.

Muchos de los nobles de tendencias cátaras eran súbditos, por lo menos bien relacionados, del rey Pedro I de Aragón, Perdroel Católico, que luchó con aquellos en la Batalla de Muret, donde murió. Su hijo, Jaime I el Conquistador, a pesar de tener presente la derrota de su padre no olvidó la relación entre este y los cátaros derrotados; por eso después del descalabro de Montsegur, 16 de marzo de 1244, el territorio de La Antigua Corona de Aragón se convirtió en destino principal y refugio de los cátaros fracasados.

Las comarcas del sur pirenaico fueron las primeras en recibir el alud de refugiados pero también, posteriormente, las nuevas tierras conquistadas por el rey Jaime serían destinatarias de muchos fieles del credo cántaro.

Al actual territorio valenciano emigraron muchos fieles cátaros y también personajes relevantes como Guillem de Sant Meliό, que matrimoniaria con la hija del alcalde de Valencia, Berenguer Dalmau, o Raimond Issaura.

El último cátaro que gozó de la condición de perfecte (hombre bueno), una espècie de dirigente religioso, fue Guillem de Belibasta. natural del Conflent. Se estableció en Sant Mateu y coordinó varias comunidades de los pueblos de los alrededores de Morella, la capital del Maestrazgo. Desplazándose para predicar la comunión cátara, a pesar de que profesionalmente constara como ganadero de ovejas o artesano del mimbre.

De entre los compañeros profesionales y de religión, Belibasta tenía amistad con la familia de los Mauri; una de las componentes más exitosas de los Mauri fue Guillemeta, personaje capital en las investigaciones vaticanas sobre las reminiscencias del catarismo en tierras valencianas.

Guillemeta y los Mauri se establecieron en Sant Mateu, que era una ciudad de tráfico importante.

La importancia de Sant Mateu como centro territorial estratégico y capital del Maestrazgo convirtió a la villa a partir de 1315 en residencia de la más relevante comunidad cátara fuera de Occitania⁹. Expertos en artesanía textil¹⁰, trabajo de mimbre o ganadería, los recién llegados occitanos hicieron de esta población una de las más dinámicas de Europa en los trabajos de tejidos confeccionados con lana de oveja merina.

⁹ Historiadores diversos hablan del gran índice de cátaros, o filocátaros, residentes. Algunos lo cifran en el 40% de la población.

¹⁰ La exportación textil a puertos italianos era una de las más insignes del comercio valenciano al exterior. Incluso tradiciones, aún vigentes en Italia o en ciudades valencianas -como el baile de los palios o banderas-, parecen reminiscencias de la época.

Estelas funerarias o conmemorativas

La existencia de estelas recordatorias de una persona o un acontecimiento es una constante desde las civilizaciones más antiguas. Lápidas y estelas romanas, por ejemplo, son habituales en nuestras tierras.

Los cátaros, probablemente porque sus simbolismos eran semejantes a los resto de los cristianos y consecuentemente no se distinguían excesivamente en sus soterramientos al resto, eran muy propensos a construir recordatorios personales pero también de hechos históricos, p. ej. la Estela de Montsegur.

En algunos cementerios del norte valenciano, también más al sur pero no tan habituales, podemos observar esto. En el cementerio de Xert y la Barcella lo han investigado y estudiado Koldo Coloma, Joan Antoni Micó y Maria Helena Roman. De otros lugares como Herbesset y pueblos del antiguo Maestrazgo tenemos referencia.

Pero es en Sant Mateu donde la cantidad de estelas funerarias medievales llama la atención. En la visita objeto de este informe, entre las de la iglesia arciprestal, las de la ermita de la Marededéu dels Àngels y otras contamos unas treinta¹¹. Además de la importancia de la ciudad y el relieve de sus viviendas, cátaras o no, hay que tener presente la abundancia de canteras en el término municipal o en términos municipales vecinos como Xert. Próximas a la población, aún son apreciables la del Gros, la del Picapedrer y la de Sant Cristòfol¹².

Las estelas funerarias habitualmente están conformadas por un signo religioso, cruz, aunque en ocasiones pueden aparecer inscripciones de la historia personal o profesional¹³.

La estela del ermitorio de la Marededéu dels Àngels de Sant Mateu

La solicitud de informe presentada por el ayuntamiento de Sant Mateu tiene como referencia:.... La Ermita de la Virgen de los Ángeles, construida entre los siglos XVI y XVIII, está reconocida como un bien de relevancia local. Dentro de este conjunto arquitectónico, la estela lapidaria contribuye a aumentar el valor patrimonial del lugar. El hecho de que la estela formara parte de la muralla decorativa de la ermita refuerza su importancia como un vestigio integrado en el paisaje histórico de Sant Mateu.

¹¹ Las autoridades y estudiosos que nos acompañaron nos indicaron que cuando se derribó el cementerio viejo en las primeras décadas del siglo XIX, algunos vecinos y curiosos se apropiaron de algunas sin posibilidad de cuantificar el número exacto de las desaparecidas.

¹² Aaron Hortelano Boj. "El terme de Sant Mateu", 2018.

¹³ Probablemente sean las estelas de Tírvia (Lérida), el grupo de estelas cátaras más abundante y el que presenta mayor porcentaje de inscripciones sin cruz.

Concretamente, el ayuntamiento indica la necesidad que el CVC informe sobre tres aspectos: a.-Determinar su origen o su posible vinculación con el movimiento religioso cátaro; b.- Analizar su morfología comparando las características con otras estelas cátaras; y c.- Valorar su importancia histórico-patrimonial.

En la visita objeto del informe, los miembros del CVC comprobaron que en la muralla decorativa de la ermita no había una (1) sola estela sino tres (3). La central, de circunferencia 47 cm. y grueso 16, y dos más de aproximadamente de 35 y 37 cm. de circunferencia y grueso 12 cm. Tras la muralla aún contemplaron dos más, que descansaban sobre la base del muro de lo que antiguamente fueron las cuadras. Aunque quizá el interés de la petición municipal tuviera por objeto la estela mayor, la central, nosotros creamos que a pesar de que la central tenga una cruz occitana en uno de los laterales, es la situada a su derecha (vista la muralla desde la ermita) la que presenta un origen más claramente de procedencia territorial cátera. La más grande, como algunas estelas de cruz occitana contempladas en Sant Mateu, proclama su identidad, pero la menor que señalamos no solamente presenta la cruz occitana sino que además además va punteada, lo que refuerza la voluntad del autor de proclamar nítidamente su origen o creencia.

Las estelas de la ermita, así como las contempladas en otros lugares, estaban situadas en el antiguo cementerio junto al Portal dels Boierots, cementerio que desapareció de acuerdo con las órdenes sanitarias de los primeros años del siglo XIX. El Portal dels Boierots era la salida natural de los rebaños de los vecinos cátaros (aún ahora existe un abrevadero), lo que afianza la proximidad entre espacio residencial y lugar de inhumación.

De acuerdo con el estudio, visita, información y documentación aportadas, el CVC presenta las siguientes conclusiones respecto del encargo del Ayuntamiento de Sant Mateu.

Conclusiones

1.- Con respecto al origen cátera o su vinculación al movimiento religioso cátera, hay que responder afirmativamente, de acuerdo con la representación de elementos¹⁴ originales que distinguen estas estelas de otras con cruz latina u otros signos, tanto en la propia Sant Mateu como en poblaciones vecinas.

2.- Sobre la morfología y comparación con otras estelas, como hemos manifestado, queda evidente la relación con manifestaciones funerarias y conmemorativas próximas y lejanas.

¹⁴ Caso de la estela de la ermita de Sant Josep de Forcall, por ejemplo.

3.- La valoración de la importancia historico-patrimonial es muy relevante. Probablemente estamos ante el conjunto funerario medieval más representativo de los movimientos demográficos del siglo XIV valenciano derivados de las consecuencias de la Batalla de Muret¹⁵, así como de la expansión económica que posibilitó unas relaciones internacionales como no nunca se volvieron a producir¹⁶.

4.- El Consell Valencià de Cultura estima que los restos funerarios de la iglesia arciprestal, de la ermita y de todos los que puedan indicarse en el municipio de Sant Mateu deben ser inventariados, destacando sobre todo aquellos que, como los citados cátaros de la ermita de la Marededéu dels Àngels, presentan una originalidad manifiesta.

5- Igualmente, el Consell Valencià de Cultura invita a las autoridades municipales de Sant Mateu, o a las instituciones locales interesadas, a que inicien el procedimiento para declarar Bien de Interés Cultural (BIC) el conjunto de estelas funerarias de Sant Mateu y concretamente las situadas en el ermitorio de la Marededéu dels Àngels.

6.- Dada su calidad patrimonial, histórica y referencial, aún siendo ya Bien de Relevancia Local, consideramos que la ermita de la Marededéu dels Àngels presenta las condiciones adecuadas para ser declarada Bien de Interés Cultural (BIC) y alentamos las autoridades locales a iniciar el procedimiento legal para conseguirlo.

¹⁵ Con la descalabro de Muret no solamente se derrumbó un credo religioso, también se inició la decadencia de una cultura, la trovadoresca, y el cambio geopolítico de la Corona de Aragón, de transpirenaica a mediterránea.

¹⁶ No podemos obviar que desde Sant Mateu, mediante los puertos de Vinaròs y Peníscola y en menor escala el de Benicarló, se produjo la exportación textil más trascendente de la historia de las comarcas del norte valenciano. Y que en Sant Mateu se resolvió el Cisma de Occidente.

Fotos posteriors.

1.- Estela major de l'ermita de la Maredeu dels Àngels

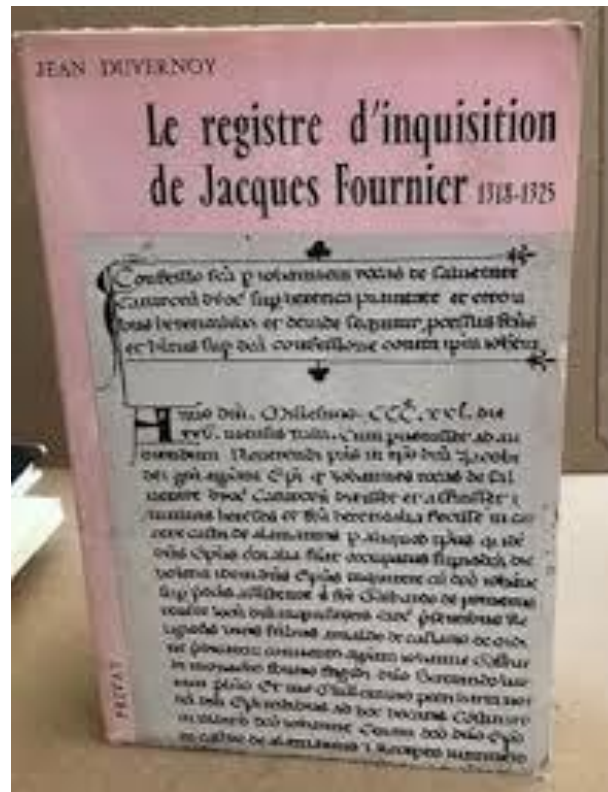
2.- Estela menor

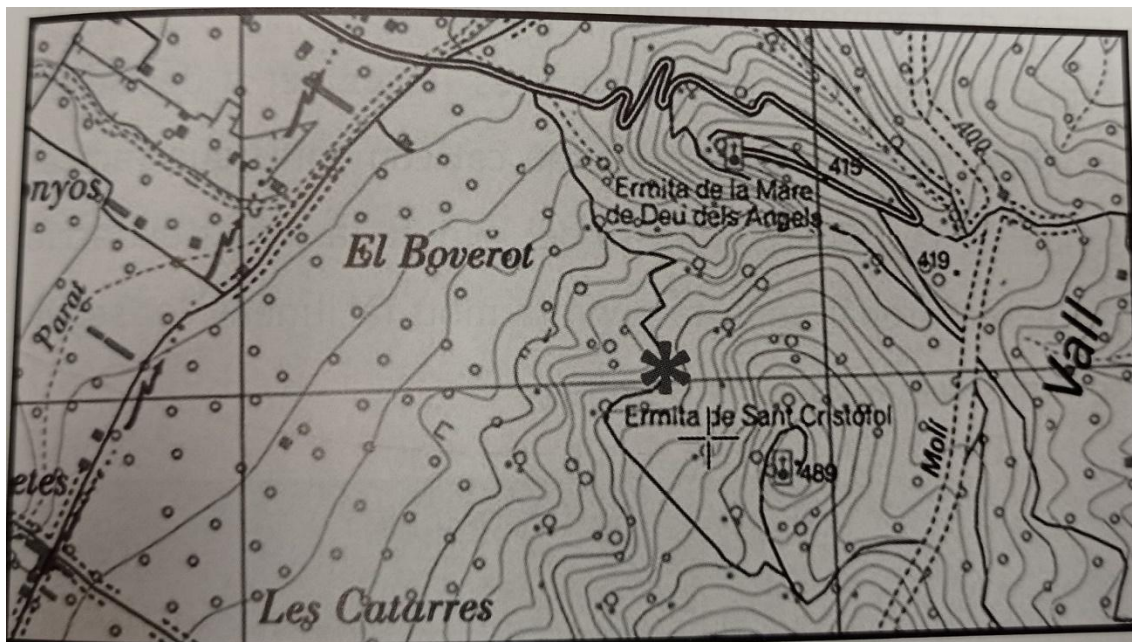
3.- Mur amb esteles

4.- Estela sense creu a Sant Mateu

5.- Extracte del judici vaticà a Guillemeta Mauri ("Le registre d'inquisition de Jacques Fournier 1318-1325", edició d'Edoard Privat, Toulouse 1965).

6. Situació de la pedera de Sant Cristòfol al terme municipal de Sant Mateu